

VISUOMENĖS SIMBOLINIŲ SISTEMŲ SOCIALINIO STRUKTŪRAVIMO IR HIERARCHIZACIJOS IŠRAIŠKOS

Asta Jurevičiūtė

Šiaulių universitetas

Filosofijos ir antropologijos katedra

P. Višinskio g. 38, Šiauliai

El. p. asta.jureviciute@yahoo.com

Šiuo straipsniu siekiama pateikti struktūrinės antropologijos ir struktūrinio funkcionalizmo paradigmoje (Mary Douglas, Victor Turner, Edward Evans-Pritchard, Louis Dumont) analizuojamą visuomenės simbolinės „tvarkos–nešvaros“ sistemą kaip socialinio struktūravimo ir hierarchizacijos išraišką. Antropologų pasitelkiama funkcinė analizė leidžia aiškinti socialinius diskursus ir praktikas, susijusias su būtinausių psichologinių ir fiziologinių poreikių patenkinimu, o struktūrinė analizė nurodo reikšmių kaitą, priklausomai nuo egzistuojančių hierarchijų, socialinio struktūravimo ir perėjimų tvarkos. Struktūrinės antropologijos analizės metodas dažniausiai remiasi binarinių opozicijų išskyrimu ir jų klasifikacija. Šio metodo požiūriu išskiriamos dvi labiausiai viena nuo kitos nutolusios asmenų grupės bei parodomas jų suartėjimo ir transformacijų (perėjimų, iniciacijų) galimybės.

* * *

Kultūrinio reliatyvizmo paradigma antropologijoje identifikuoja šališkumo pavydžius, dažniausiai pasireiškiančius tendencingais kultūrų vertinimais. Toks šališkumas neretai būna susijęs su etnocentrizmu, nacionalizmu, rasizmu ir kt. propagavimu, stereotipizuojant kitas kultūras, tendencingai analizuojant, matant per savo kultūros prizmę. Daugeliu atveju susiduriama su bandymu be jokių išimčių visas pasaulio visuomenes suklasifikuoti į pažangos vystymosi pakopas, nustatant laukinės būklės, barbarybės, civilizacijos stadijas, kurios pasireiškia stereotipais apie „barbarus“, „laukinius“, „neišsivysčiusius“, „atsilikusius“, „gyvuliškus“, „pavojingus“, „necivilizuotus“, „nenormalius“ ir t. t. Tradicinės dvinarės būties struktūros nurodo į kito / svetimo, kurie egzistuoja anapus ribos, už linijos, kuri skiria žinomą nuo nežinomo. Ginče, kad „kitoks / kitas

yra istorinis“, Pieterse pažymi, kad „visos savybės, priskiriamos ne-europiečiams, taip pat ir pirmiausia yra priskiriamos europiečiams, pamažu plečiant ratą ir pradedant nuo kaimynystėje gyvenančių žmonių iki labiausiai nutolusių. Tai taikoma visam barbariškumo, žvėriškumo, paleistuvavimo, incesto, pagonybės, kanibalizmo ir t. t. kompleksui“ (*Visual Anthropology* 1997: 109–110).

Antropologų indėlis, analizuojant „svetimo“, „kitoniško“, „kito“ kategorijas, nurodančias į realias ar išivaizduojamas grėsmes, pasireiškia akcentuojant lokalinę sferą, vietinių kultūrinių ypatybių ir strategijų palaikymo, šiuolaikinių globalinių sociokultūrinių procesų, tarpusavio sąveikų ir sąveikos su aplinka įvairovės aspektais studijas.

Antropologas struktūralistas Louis Dumont, kaip ir kiti šios krypties atstovai, gerokai prisidėjo prie mentaliteto problematikos per vertybių ir simbolių prizmę tyrinėjimo bei kultūrinės ir simbolinės sistemos klasifikacijos išvystymo. Louis Dumont, remdamasis Edward Evans-Pritchard idėja suprasti visuomenės struktūrinę tvarką, išplėtojo socialinės integracijos ir simbolinės prasmės teoriją. Tyrinėdamas Indijos kastų sistemą, veikale „Homo Hierarchicus“ jis teigė, kad kasta yra kultūrinės klasifikacijos elementas, o ne socialinės organizacijos funkcinė forma. Louis Dumont „nesutepties–taršos“ opoziciją pritaikė Indijos kastų sistemoje, teigdamas, kad kastos yra ne tiek funkcinės-socialinės organizacijos formos, kiek atspindi kultūrinės-simbolinės sistemos klasifikaciją, kurios negalima taikyti vakarietišku hierarchinių sistemų modeliams. „Nesutepties–taršos“ paradigma, kaip glūdinti visame kasdieniame indų visuomenės gyvenime, Louis Dumont Indijos kastų teorijoje tampa pamatine (Čiubrinskas 2007: 154–155).

Antropologo teigimu, stabilią ir paveldimą hierarchinę sistemą užtikrina socialinio statuso gradacija, nuolatinės taisyklės, užtikrinančios kastinį pasiskirstymą bei tarpkastinis darbo pasidalijimas. Louis Dumont teigimu, simbolinis „švaros“ ir „nešvaros“ priešinimas lemia pagrindinį hierarchinio pasidalijimo principą. Reikėtų pažymėti, kad religijos įskiepytas visuotinumų principas čia tampa universaliu socialinių santykių reguliavimo modeliu, kuris iš esmės skiria tradicinę indų nuo modernios – individualistinės – Vakarų visuomenės (Andrijauskas 2001: 552–553). Louis Dumont nagrinėjama opozicija turi būti traktuojama kaip sistema, kurios dėka gali būti identifikuojama hierarchinio pasidalijimo visuma. „Švaros“ ir „nešvaros“ samprata negali būti įvardijama kaip racionalus

universalas, ji kinta priklausomai nuo grupių, kurias lemia geografiniai bei teritoriniai skirtumai (Dumont 1980: 45). Louis Dumont „nesutepties–taršos“ sistemą galima apibūdinti kaip hierarchizacijos modelį, kuris atlieka ir sociopolitinės integracijos funkciją.

Savo tyrinėjimuose „švaros ir „purvo“ kategorijas taip pat pasitelkė britų struktūralizmo atstovė Mary Douglas. Jos analizės prieiga sietina su simbolių ribų ir simbolinės klasifikacijos paradigma įvairiose kultūrose. Mary Douglas veikale „Nesuteptis ir grėsmė“ („Purity and Danger“, 1966), siekdama atskleisti socialinių santykių sistemos esmę, remiasi pagrindine Edward Evans-Pritchard idėja (1954: 122), kuris teigia, kad visuomenė yra moralinė konfigūracija, kurią sudaro aktyviai tarpusavyje besiderantys veikėjai bei Claude Levi-Strausso gamtos vs kultūros paradigma (1978), ją išvystant į universalią klasifikacinę sistemą, kurios ašis yra kūno–visuomenės paradigma. Kūnas, pasižymintis ambivalentiškumu, kartu traktuojamas ir kaip socializuotas, ir kaip biologizuotas darinys, o visuomenė suvokiama simboliškai. Remiantis šia dichotomija generalizuojami ryšiai tarp tvarkos ir netvarkos, švaros ir purvo, išorės ir vidaus, centro ir periferijos, kur sukultūrintas kūnas tampa simboliu visuomenės modeliui, jos metafora, o kūno ribos – visuomenės ribų metaforomis.

Mary Douglas, pasitelkdama „švaros“ ir „purvo“ metaforą, suformuoja socialinės klasifikacijos sistemas ir daiktų vietas šiose sistemose. Daiktas ar reiškinys, prieštaraujantis pripažintoms klasifikacijoms, išeinantis už egzistuojančių sistemų ribų, suardo galiojančią tvarką, todėl yra vertinamas kaip „purvas“, „nešvara“, socialinė grėsmė. Dėl kultūroje visada egzistuojančio dorovinio matmens daiktai ar reiškiniai yra vertinami kaip teisingi ar klaidingi. Reiškinys, išeinantis už galiojančios sistemos ribų, yra traktuojamas kaip „nešvarus“ ir neteisingas; aiškus jo klaidingumo įvardijimas tarnauja kaip savotiškas „švaros“ aktas, kurio metu yra patvirtinama socialinė tvarka, dar kartą patikslinamos socialinės „švaros“ ribos (Douglas 1966: 4).

„Švaros ir nešvaros“ konfliktas gali kilti tose visuomenėse, kuriose socialinės tvarkos ribos yra labai aiškiai nubrėžtos (pvz., nuolat patručiuojantys pareigūnai, užtikrinantys tvarką ir saugumą), o konfliktas yra proporcingas tolygiai tiek, kiek visuomenei yra reikšmingesnė pažeista tvarka.

Mary Douglas, kalbėdama apie visuomenėje egzistuojančias dichotomines pozicijas, teigia, kad egzistuoja tam tikras neaiškumo feno-

menas, kai ribos yra nusitrynusios. Daiktas, reiškinys ar individas, nepatenkantis į galiojančią sistemą, jau vien dėl šios priežasties yra suvokiamas kaip pavojingas, nepriklausomai nuo ketinimų pažeisti socialinę tvarką neturėjimo. Pati neaiškumo, pasak Mary Douglas, amorfiškumo būseną yra priešinga „švaros“ sampratai, todėl visuomenė stengiasi ją nustumti į socialinės tvarkos užribį. Socialinio statuso neapibrėžtumas pats savaime kelia potencialią grėsmę: paribiuose esantys individai vertinami kaip pavojingi, net jei jie nedaro nieko blogo (Douglas 1966: 96). Antropologė svarsto, kokiose situacijose kyla neracionali baimė, kad kas nors gali tapti pavojingu, grėsmė, kuriai nėra realaus pagrindo, bet ji projektuojama į tam tikro tipo objektus. „Jie gali būti labai įvairūs – mažumų grupės, masonai, kapitalistai, <...> bet gana dažnai, ir ne vien tik Vakarų pasaulyje, tam tikra baimė siejama su moterimis: moterys laikomos pavojingomis, kokiu nors atžvilgiu suteptomis, ir jų reikia vengti, pavyzdžiui, kunigams, atliekantiems šventas pareigas, kurias santykis, ypač seksualinis, su moterimis suteptų, ir karžygiams prieš mūšį, kuriuos jis susilpnintų“ (Kavolis 1996: 81). Kokiomis aplinkybėmis kyla ši moterų baimės versija, idėja, kad moterys yra kažkokiu būdu savo seksualumo suterštos. Mary Douglas argumentuoja, kad moterys tampa pavojingos, kai visuomenėje moterų atžvilgiu egzistuoja prieštaraujančios kultūrinės normos, kai į jas nukreipiamas tikėjimas seksualiniu suterštumu. Vytauto Kavolio teigimu, tada egzistuoja vyrų dominavimo principas – kartu ir moterys laikomos nepriklausomos, ir vyrai dominuoja. Tai tampa kultūros organizacijos problema, prieštaravimas pačioje kultūros organizacijoje. Šiuo atveju nesvarbu, ar visuomenė hierarchiška, ar egalitarinė, ar Vakaruose, ar ne (ten pat: 81).

Svarbu, kad pačioje kultūros sąrangoje egzistuočių prieštaravimas tarp dviejų priešingų principų, priešingu atveju, jei prieštaravimas eliminuojamas, jeigu vyrai vienvaldžiai dominuoja ir visuomenėje neegzistuoja moterų nepriklausomybės samprata, tai moterys šiuo atveju tampa nepavojingos. Taigi, jeigu to prieštaravimo nėra, jeigu vyrai visur dominuotų ir visuomenėje nebūtų moterų nepriklausomybės sampratos, tai moterys būtų nepavojingos, vyrai galėtų saugiai dominuoti ir moterys negalėtų pasipriešinti, ir dėl to jokios baimės niekam nesukeltų.

Vytautas Kavolis teigia, kad moterys negali būti kunigėmis dėl to, kad magiškai suteršia savo seksualumu. Bet jei nėra visuomenėje moterų baimės, tada kunigės idėja jokio pavojaus nesukelia (ten pat: 81–82). Ši koreliacija pastebima Mary Douglas išvalgose, kuri teigia, kad niekas nėra

ra nešvarus, bet tas, kuris kelia grėsmę tvarkai, tampa nešvariu. Tvarka palaikoma aiškiais apribojimais, pavyzdžiui, atskiriant vidinį ir išorinį arba lytinių skirtumų (Douglas 1966).

Mary Douglas socialinės struktūravimo išvalgos leidžia papildyti Michel Foucault seksualumo diskurso teoriją, kurioje analizuoti nesubrendusių asmenų bei nevedusių asmenų seksualinius santykius, kurių seksualinė praktika nėra giminės pratęsimo tikslas. Tokie santykiai tapo draudžiami, nes tik santuoka, disciplinuojanti seksualumą ir paverčianti jį produktyviu, yra traktuojama vienintele, socialiai priimta seksualumo realizacijos vieta. Taigi nevedusių, paauglių, seksualinių mažumų seksualumas, kalbant Mary Douglas terminais, tampa nešvaros simboliu, nes tai liekamoji kategorija, kuri nepatenka į normalias klasifikacines schemas. „Nesutepties ir grėsmės“ metaforos perspektyva taip pat gali paaiškinti, kodėl paribiuose esantiems individams dažnai priskiriami neigiami įvaizdžiai, kodėl jie vaizduojami kaip pavojingi, nors jie neišreiškia jokių deviacinių veiksmų. Tikėjimas „suteptimi“ traktuotinas kaip kultūrinis fenomenas, o „užterštumo“ samprata aiškinama ne kaip griežtai racionali, sąmoninga veikla, bet kaip spontaniška, neplanuota pasekmė (ten pat: 1966).

Dar vienas svarbus paradigmos „nesuteptis ir grėsmė“ momentas yra sutepties panaikinimas, kuris likviduojamas ritualo pagalba, atliekant aukojimą, gražinimą, nuplovimą ir kt. arba praktikuojant išpažinimo apeigas, kurios leidžia skirti bausmę ir suteikia galimybę reikalauti atlygio. Suteršėjas tampa dvigubo pasmerkimo objektu, viena vertus, kad peržengė ribą, antra vertus, kad užtraukė grėsmę kitiems. Nešvaros šalinimasis yra procesas, kurio metu daiktai turi būti savo vietoje, t. y. nepažeidžiama tvarka užtikrinant, kad išoriniai fiziniai įvykiai paklūsta idėjų struktūrai (ten pat 1966: 38–39).

Perėjimo ritualuose pereinantieji iš vieno statuso į kitą, atsidurdami ribinėje, kaip Victor Turner vadino – *liminalinėje* būsenoje (pvz., iniciacijų metu), žmonės atsiduria tokiuose socialiniuose laukuose, lyg jie būtų išplaukę, beribiai, ir išgyvena tokius socialinius santykius, kurie yra praradę klasifikacinį ir vertybinį griežtumą, vietos ir laiko orientyrus ir veikiami vien tik mitų-ritualų-simbolių kuriamos tvarkos. Victor Turner teigia: „Tai yra vyksmas, lyg socialiniai santykiai būtų nebetekę savo teisinio-politinio struktūrinio pobūdžio. Toks bevietiškumas ir belaikystė nesileidžia suklasifikuojami, todėl pagrindinės kultūrinės klasifikacijos

ir kategorijos įvelkamos į mitus, simbolius ir ritualą“ (Čiubrinskas 2007: 181).

Victor Turner pabrėžė, jog *liminalumas* – tai pereinamumo būseną tarp dviejų tarpsnių, kai individai būna tarp būsenų arba nepriklauso nei vienai: jie jau nebeprisiklauso nei tai bendruomenei, kurios nariais buvo anksčiau, nei tai, kurioje bus reinkorporuoti. Tai slenkstiskumo padėtis, dažniausiai susijusi su mirtimi, buvimu iščiose, su nematomumu, tamsumu, biseksualumu (Turner 1967). Pereinamumo veiksmai yra išsilaisvinę nuo statuso, valdžios, nusišalinę nuo galia ir jėga sankcionuojamos bei palaikomos socialinės struktūros.

Simbolius ir ritualus Victor Turner įvardija kaip socialinių transformacijų, tapatumo pakeitimo instrumentus. Jis pažymi, kad simboliniai ritualai ne tik užtikrina naujo statuso įtvirtinimą, pabrėžia perėjimą, bet ir patvirtina egzistuojantį socialinį identitetą arba socialinio solidarumo formą. Taigi ir ritualiniai simboliai, ir patys ritualai yra socialinės tvarkos reproduktiviniai instrumentai.

Victor Turner, atstovaudamas simbolinei interpretatyvinei antropologijos mokyklai, metodologiškai tęsia struktūralistinės krypties pasirinktą kelią – traktuoti kultūrą kaip kalbos analogą, naudoti semiotinį požiūrį ir susikoncentruoti ties reikšmių / prasmų ir įreikšminimo bei prasmų suvokimo analize. Mary Douglas plėtoja Victor Turner simbolinės ir interpretacinės analizės idėjas, akcentuodama kūno purvinumo ir apšvalymo simboliką kaip socialinės tvarkos ir institucionalizavimo ritualų analogą bei išraišką. Seksualinių pavojų (pvz., incesto arba menstruacijų) ir seksualinės įvairovės (angl. *sexual diversity*) problemų sprendimas yra socialinio struktūravimo ir hierarchizacijos prielaida, ir priešingai – pati socialinė tvarka primeta higienos reikalavimus, kurie atsispindi ritualuose. Ritualas čia yra ne tik pašventinimas, bet ir švietimo dalis bei socialinių struktūrų reproduktivinis mechanizmas (Mažeikis 2005: 24).

Sociokultūriškai svarbūs ne tik struktūriniai, statuso-vaidmens ryšiai visuomenėje, bet ir visada šalia esantis nestruktūruotumas, kurį Victor Turner įvardijo *communitas*. Jis teigė, kad žmonijai būdingi du socialinės elgsenos modeliai: pirmasis atspindi visuomenę kaip struktūruotą, diferencijuotą ir dažniausiai hierarchinę sistemą, o antrąjį elgsenos modelį *communitas* priešpriešino socialinei struktūrai. *Communitas* traktuojamas kaip bendruomeniškumas, kaip savotiška priešingybė socialinei struktūrai, kaip antistruktūra, kuri savo ruožtu yra ne mažiau sociali

ir pozityvi žmogiškoji sfera, nes struktūros griūtis gali reikšti *communitas* laimėjimo atvejį. Tokioje *communitas* socialinėje situacijoje atsiduria pereinantieji iš vieno statuso į kitą. Joje, Victor Turner ir Mary Douglas teigimu, atsiduria visuomenės marginalai, čiabuviai, ligoniai, atsiskyrėliai, mažumos, subkultūros atstovai ir kt. Silpnųjų jėgos hierarchinėse ir stratifikuotose visuomenėse dažnai priskiriamos minėtiems atskirties, užribio individams, kurie, vertindami iš bendruomenės perspektyvos, tampa struktūros kritikais.

Victor Turner pasirinko Arnoldo van Gennepo pateiktu perėjimo apeigų nustatymu, kuris įvardijo apeigas, lydinčias individo socialinės ar kultūrinės būsenos pasikeitimus. Perėjimo apeigose išskiriamos trys fazės: atskyrimas (angl. *separation*), ribinė būsena (angl. *limen*) ir (su)jungimas (angl. *reaggregation*). Tai būtinos ritualo fazės, per kurias žmogus atskiriamas nuo tuometinio jo statuso, užimamos pozicijos, liminalinėje fazėje panirstama į simbolinę erdvę, kurioje nėra nei buvusios, nei būsimos veiklos, nei padėties apraiškų, o galiausiai sujungimo fazės metu žmogus sugrįžta į socialinę struktūrą aukštesniu ar žemesniu statusu bei įgauna visuomeniškai struktūruotas teises bei pareigas.

Reikia pabrėžti, kad *communitas*, pasak Victor Turner, linkusi struktūruotis, t. y. egzistuoja nuolatinis kismas – nauja struktūra vietoje senos, kuri labai aiškiai aptinkama, pavyzdžiui, religinių reformų judėjimuose. Šie procesai gali koegzistuoti ir nuolat keisti vienas kitą tame pačiame ritualiniame lauke. Marginalizuoti žmonės išsivaduoja iš struktūruotos visuomenės į *communitas*, kad praturtintų save *communitas* patirtimi, grįžtų prie struktūros.

Teigiama, kad perėjimo būsena svarbi dėl galimybės sušvelninti įtampas, kurios neišvengiamai kyla struktūruotoje, diferencijuotoje ir hierarchinėje sistemoje, nes žmonės, iš kurių yra atimta bet kokia galimybė jų funkcionalioje veikloje, netektį ar stoką gali kompensuoti pereidami į ritualinį liminalumą.

Communitas galima atrasti ne tik dvasios kelionių etape, bet ir kasdieniame socialiniame pasaulyje, kuriame marginalinių grupių neapibrėžtumas niekada nėra galutinai išspręstas – tai nei vienai socialinei ar etninei, rasinei ar religinei grupei iki galo nepriklausančių, arba vienu metu bent kelioms grupėms priklausančių žmonių ritualinė būsena.

LITERATŪRA

- Andrijauskas A., 2001: *Lyginamoji civilizacijos idėjų istorija*. Vilnius: VDA leidykla.
- Čiubrinaskas V., 2007: *Socialinės ir kultūrinės antropologijos teorijos*. Kaunas: VDU leidykla.
- Douglas M., 1966: *Purity and Danger: An analysis of concepts of pollution and taboo*. New York: Praeger.
- Dumont L., 1980: *Homo Hierarchicus. The Caste System and its Implications*. Chicago: University of Chicago Press.
- Evans-Pritchard E., 1954: *Social Anthropology*. London: Cohen and West.
- Kavolis V., 1996: *Kultūros dirbtuvė*. Vilnius: Baltos lankos.
- Levi-Strauss C., 1978: *Structural Anthropology*. London: Pan Books.
- Mažeikis G., 2005: *Filosofinės antropologijos pragmatika ir analitika*. Šiauliai: Saulės delta.
- Turner V., 1967: *The forest of symbols*. New York: Cornell university Press.
- Visual Anthropology*, 1997: Ed. Paul Hockings. Vol. 10, No. 1. Published in The Netherlands.

EXPRESSIONS OF SOCIAL STRUCTURING AND HIERARCHIZATION OF SYMBOLIC SYSTEMS OF SOCIETY

Asta Jurevičiūtė

Summary

This article aims to present a public symbolic “Purity-Dirt” system analyzed within structural anthropology and structural functionalism paradigm (Mary Douglas, Victor Turner, Edward Evans-Pritchard, Louis Dumont) as expression of social structuring and hierarchization.

Louis Dumont studies on Indian society paved the way for the development of culturological approach to the study of Indian society. The culturological approach identifies itself close to the indological approach.

Mary Douglas in the line of enquiry in *Purity and Danger* traces the words and meaning of dirt in different contexts. What is regarded as dirt in a given society is any matter considered out of place. She attempts to clarify the differences between the sacred, the clean and the unclean in different societies and times.

Turner gained notoriety by exploring Arnold van Gennep's threefold structure of rites of passage and expanding theories on the liminal phase. Van Gennep's structure consisted of a pre-liminal phase (separation), a liminal phase (transition), and a post-liminal phase (reincorporation). Turner noted that in liminality, there is a transitional state between two phases: they do not belong to the society that they previously were a part of and they are not yet reincorporated into that society. Liminality is a limbo, an ambiguous period characterized by humility, seclusion, tests, sexual ambiguity, and communitas. Communitas is defined as an unstructured community where all members are equal.